

Reformáció és kultúra. Luther, Melanchthon és Arisztotelész a wittenbergi egyetemen a XVI. század elején¹ I.

A reformáció kezdetének 500. évfordulóját előkészítő tematikus évek sorában 2014 a *Reformáció és kultúra* címet kapta. A téma kapcsán bizonyára sokaknak eszébe jut a nemzeti nyelvű bibliafordítások felkarolása, amelyet a reformáció egyik maradandó vívmányaként tartunk számon. Teológiai jelentősége mellett ennek kultúrtörténeti hatását is nehéz lenne túlbecsülni. Azt talán kevesebben tudják, hogy Kopernikusz forradalmi művének, *Az égi pályák körforgásairól* (1543) írt könyvének megjelenésében wittenbergi tudósok játszottak meghatározó – bár nem minden tekintetben pozitív – szerepet.² Ahogy ez az eset is mutatja, a reformáció hatása a modern természettudományok fejlődése szempontjából sem elhanyagolható. A kultúra más területeiről is könnyen idézhetnénk számos példát Cranach festészetétől Milton költészetén át Bach zenéjéig és tovább. Ezeknek közös vonása, hogy a protestantizmus kultúraformáló hatását mutatják. Vizsgálatukkal azt érthetjük meg jobban, milyen kultúrát hozott létre a reformáció, illetve kultúránk formálódásához hogyan járult hozzá a reformáció öröksége. Ez kétségtől rendkívül izgalmas kérdéskör, és olyan alapl művek fémjelzik, mint Max Weber klasszikusa, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* (1995, 1. német kiadás 1905), amelyben a szerző a protestáns – elsősorban kálvinista – hivatásetikának meghatározó szerepet tulajdonít a modern kapitalista társadalmi-gazdasági rend kialakulásában.

Hogyan viszonyultak a reformáció képviselői a szekuláris kultúrához?

A reformáció és kultúra viszonyával kapcsolatban azonban egy másik alapkérdést is feltehetünk: hogyan viszonyultak a reformáció képviselői a szekuláris kultúrához? A kérdés természetesen általánosabban is megfogalmazható – ahogy *Krisztus és kultúra* című híres könyvében (2006, 1. amerikai kiadás 1951) H. Richard Niebuhr meg is tette³ –, hiszen nemcsak a protestánsoknak, hanem mindenkinek, aki (újra) felfedezi Krisztust, szembesülnie kell ezzel a kérdés-

- 1 A révfülöpi Luther-konferencián 2014. január 31-én elhangzott előadás szerkesztett változata. Rövidítve megjelent az *Evangélikus Élet* 2014. február 16-i számában (Ittész 2014). Az előadás és a tanulmányok a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készültek (BO/233/11).
- 2 Georg Joachim Rheticus (1514–1574) fiatal matematikaprofesszor éveket töltött Fromborkban az idős Kopernikusznál. Ő vette rá a lengyel tudóst a heliocentrikus világképet meghirdető művének közreadására, illetve juttatta el a kéziratot a nürnbergi kiadóhoz. (Rheticusról éppen 500. születésnapján, 2014. február 16-án emlékezett meg Rezsabek Nándor és Farkas Gábor Farkas az *Evangélikus Életben*.) Andreas Osiander (1498–1552) evangélikus teológus – Luther halála után a róla osiandristának nevezett nagy megigazulástani vita egyik főszereplője – a sajtó alá rendezésben vett részt, és egy kéretlen névtelen előszót írt a műhöz, amely máig tartóan negatív megítélés alá esett (vö. Repcheck 2008, 162–166).
- 3 A www.evangelikus.hu honlapon olvasható interjújában, amelyben az idei év témáját járja körül, Reuss András (2014) is többször utal erre a könyvre.

sel. De éppen ezért a reformátorok sem kerülhették meg. Válaszkeresésük felidézése számunkra is értékes tanulságokkal szolgálhat.

Ebben a tanulmányban – ahogy az alcím is jelzi – e szerteágazó történet egyetlen epizódjának vizsgálatára van lehetőségem: milyen helyet találtak a reformátorok Arisztotelész számára a wittenbergi egyetemen a reformáció első évtizedeiben? A konkrét történelmi kérdésre adott válasz meggyőződésem szerint túlmutat önmagán, és tágabb témánk – a reformáció és a kultúra egymáshoz való viszonya – átgondolásához is iránymutató lehet.

Egyetemek a középkorban

Bár a legrégebb európai felsőoktatási intézményként számon tartott bolognai egyetem pecsétjén az 1088-as évszám szerepel, a középkori egyetemek alapítása lényegében 1200 körül kezdődött. A következő háromszáz évben hatvanál több felsőfokú iskola jött létre, köztük persze olyan rövid életűek is, mint a Magyarország első egyeteme címmel büszkélkedő pécsi egyetem, amely 1367-es alapítását követően valószínűleg már a XV. század elején megszűnt.⁴

A századok múltával lassan az egyetemek és alapításuk jellegzetességei is megváltoztak (Appold 2008, 66–75). A klasszikus középkori intézmények szerves fejlődés révén jöttek létre. Jövedelmük főként egyházi alapítványokból származott, széles nemzetközi vonzerővel rendelkeztek, és a tanárok és diákok kvázimonasztikus életformában szentelték magukat a tudományok művelésének. Már az 1200-as évek első felében megjelenik, majd a kora újkor felé közeledve általánosabbá válik, hogy egy világi uralkodó tudatosan alapít felsőoktatási intézményt, amelynek fenntartásában is jelentős szerepet játszik a fejedelmi kincstár támogatása. Ezeken az egyetemeken erősebb az uralkodó befolyása, aki nem ritkán pragmatikus szempontokat igyekszik érvényesíteni. Oktatókat és diákokat szűkebb körből, jellemzően – bár nem kizárólagosan – az érintett uralkodó fennhatóságának területéről vonzanak. Az egyetemi polgárok élete egyúttal világibbá, nyitottabbá válik.

Bár a *studia generalia* – vagyis a szabad művészetek mellett legalább egy magasabb tudományt is oktató középkori intézményeket – is egyetemenként tartjuk számon, az igazi *universitas*⁵ a bölcsészeti alapképzést nyújtó kar mellett három felsőbb karral, teológiai, jogi és orvosi fakultással rendelkezett. Ezek – ilyen sorrendben – presztízsből megelőzték a bölcsészkart, amelyen főként magiszterek (MA) tanítottak, míg a felsőbb karok professzorai esetében legtöbbször elvárás volt a doktori fokozat megléte. Ahhoz, hogy valaki a felsőbb karokon megkezdhesse tanulmányait, előbb sikeresen le kellett zárnia bölcsészkarai tanulmányait.⁶

4 A témának mára hatalmasra nőtt a szakirodalma. Hastings Rashdall úttörő munkája (2010, 1. kiad. 1895) még mindig nehezen megkerülhető, noha az ezredfordulón közreadott négykötetes *A History of the University in Europe* kétségkívül az európai egyetemtörténet ma elérhető legátfogóbb feldolgozása. Ennek 1. kötete (Ridder-Symoens 2003, 1. kiad. 1992) foglalkozik a középkori felsőoktatási intézményekkel.

5 A *studium generale* és *universitas* fogalom pár másfajta értelmezéséhez lásd: Sz. Jónás 2005, 23.

6 A bolognai folyamatként ismert reform keretében a magyar felsőoktatás is visszatért az alap- (BA), mester- (MA) és doktori (PhD) képzés középkori eredetű háromszintű rendszeréhez. A karok, illetve egyetemek (pl. orvos- vagy teológusképzés) egymáshoz való viszonyában azonban megmaradt a mellérendeltség, és nem tért vissza a korai évszázadok hierarchikus szemlélete.

Az egyetemi oktatás meghatározó formája az előadás volt, általában tárgyaként hetente négyszer egy óra. Az előadások konkrét szövegek, tankönyvek magyarázatán alapultak, ami következőképpen a kommentárirodalom felvirágzásához vezetett a középkor utolsó századaiban. Látni fogjuk, ez az oktatásszervezési forma az egyetemi státuszok kialakításában is meghatározó szerepet játszott. Az egyes oktatói állásokat általában egy-egy alapszöveget magyarázó előadások megtartásához kötötték:

az etikaprofesszori kinevezés például azt jelentette, hogy az illető magiszternek Arisztotelész *Nikomakhoszi etikáját* kellett értelmeznie hallgatói számára. A képzésnek a mai szemináriumokhoz hasonló részét, amely aktív rész-

vételt biztosított a diákok számára, a heti disputációk jelentették. Az alkalmi (promóciós) disputációk pedig a diplomaszerezés előfeltételül szolgáltak, a mai záróvizsgákhoz hasonlóan.

Arisztotelész újrafelfedezése a középkor legnagyobb intellektuális eseménye volt a latin nyelvű Nyugaton, és időben nagyjából egybeesett az egyetemalapítások hőskorával (XIII. század). Nem csoda hát, ha a teológiai befogadását övező viták lezárultával Arisztotelész meghatározóvá vált a középkori egyetemi oktatásban. Értelmezése körül iskolák, köztük a skolasztika kiemelkedő tudósainak nevével fémjelzett tomista, skotista, ockhamista „utak” (*viae*) alakultak ki.⁷ A köztük zajló viták alapvetően formálták a késő középkori egyetemek szellemi életét (Leinsle 2007, különösen is 173–179). Arisztotelész nemcsak a mai értelemben vett bölcsészképzés részeként vált megkerülhetetlenné, hanem jelentős részben a természettudományokat is az ő szövegei alapján oktatták, sőt művei a felsőbb karok tananyagába is beépültek.

Wittenberg a késő középkori egyetemek között

Ezen a háttéren világosan kirajzolódik, hogy a wittenbergi egyetem tipikus késő középkori főiskola volt. Amikor a Wettin-ház két ágra szakadásakor Bölcs Frigyes (1463, 1486–1525) apja és nagybátyja 1485-ben felosztotta egymás közt Szászországot, a lipcsei egyetem Albert-ági területre került, és az Ernő-ági választófejedelemség felsőoktatási intézmény nélkül maradt. Frigyes ezt a hiányt trónra lépésétől kezdve orvosolni igyekezett, és erőfeszítéseit a századforduló után siker koronázta, amikor az új egyetem számára 1502-ben megszerezte a császári⁸ jóváhagyást (UBW 1. köt. 1–3, 1. sz.). Ezt 1507-ben követte a pápai elismerés (UBW 1. köt. 17, 19. sz.), a következő évben pedig maga a fejedelem adta ki az egyetem első statútumait (UBW 1. köt. 18–58, 22–26. sz.).

7 Vö. Aquinói Tamás (1225–1274) dominikánus, John Duns Scotus (1270 k. – 1308) és Ockhami Vilmos (1287 k. – 1347 k.) ferences szerzetesek.

8 I. Miksától (1459–1519), aki 1486-tól német király, és apja, III. Frigyes (1415, 1452–1493) halála után *de facto* német-római császár is volt, de a pápa csak 1508-ban ismerte el mint választott uralkodót, és soha nem koronázták meg. Nem tévesztendő össze I. Miksa magyar királlyal (1527, 1564–1576), aki II. Miksa néven lett német-római császár (1564–1576).

Az első években nagy volt a fluktuáció az oktatók között. 1507 tavaszán 38 rendes és rendkívüli tanár – bakkalaureusok, magiszterek, doktorok – összesen 45 kurzust tartottak az egyetemen (UBW 1. köt. 14–17, 17. sz.). Az ebben az évben bekövetkező pápai elismerés jelentősen hozzájárult az oktatói kar stabilizálásához, mert egyházi javadalmazású tanárokat biztosított az egyetemnek, amely ezáltal úgy jutott stabil jövedelmű oktatókhoz, hogy bérezésük nem terhelte a fejedelmi kincstárat. A pápai rendelkezés átszervezte a wittenbergi Mindenszentek Alapítványt; kanonokainak számát tizenkettőre emelte, és kötelezte őket az egyetemi oktatásban való részvételre. Ezen kívül a városban működő szerzetesrendek is biztosítottak néhány professzort a fiatal főiskola számára. Az ágostonosoknak például a bölcsészkar etikatanárát és a teológiai kar bibliatudományt oktató professzorát kellett kiállítaniuk. Luther is ennek köszönhetően került Wittenbergbe: először – 1508/1509-ben – magiszterként etikát tanított, majd végleges áthelyezését (1511) és a doktori fokozat megszerzését (1512) követően 1513-tól rendfőnöke, Johann von Staupitz (1468 k. – 1524) utódja lett a Szentírás professzoraként.

Az 1508-as státútumok a részletekben ugyan kicsit eltértek az 1507-es *status quótól*, de az egyetem általános irányultságát megerősítették. Wittenberg a skolasztikus *via antiqua* mérsékelt skotista irányzatát képviselte (Kathe 2002, 2–4; Scheible 1996, 130). A humaniz-

Luther ... először – 1508/1509-ben – magiszterként etikát tanított, majd ... 1513-tól rendfőnöke, Johann von Staupitz utódja lett a Szentírás professzoraként.

mus megjelent a tanrendben, de egyértelműen másodlagos szerepet töltött be a skolasztikus órák mögött. Az új tudomány a vizsgakövetelmények közé sem került be, a diplomaszerezés szempontjából tehát lényegében fakultatívnak minősült.

Egy száz évvel később, 1516-ban hasonló helyzetet látunk. Az egyetemnek ekkor mintegy 200 hallgatója van, akiket 22 rendes tanár oktat (UBW 1. köt. 77–78, 57. sz.). Az oktatók fele a bölcsészkaron működött, és mivel Balthasar Vach (1480 k. – 1541) – dupla javadalmazás ellenében – latin költészetet és retorikát is tanított, voltaképpen 12 státusz tartozott ehhez a karhoz. Az 1508-as státútumok értelmében az arisztotelészi logikát és fizikát, valamint Petrus Hispanus logikáját párhuzamosan három-három út szerint kellett volna előadni, ebből azonban csak kétszer három kurzus, a skotista és a tomista előadások valósultak meg (vö. Kathe 2002, 33–34 és Kusukawa 1995, 24). A harmadik *via*, az Ágoston-rendi Rimini Gergely irányzata a források szerint ténylegesen soha nem került be az órákínálatba. E hat professzorból négy alapítványi javadalmazásban részesült, és csak kettő kapta a fizetését (évi 20 guldent) a választófejedelmi kincstártól. A többi előadás nem volt *viához* kötve, de ezek fele is – összesen tehát a 12 kurzusból 9 – skolasztikus irányultságot mutatott. Ezek között találjuk valamennyi alapítványi – vagyis biztos – finanszírozású állást. Vach említett óráin kívül mindössze egy, a latin grammatika képviselte a humanizmust, és ez volt az egyetlen humanista szellemű előadás, amely a bakkalaureusi diploma előfeltételének számított. Az előadások felének Arisztotelész-szövegek szolgáltak alapul (1. táblázat).

1. táblázat *Rendes oktatói állások a bölcsészkaron (1516)*

<i>Státusz</i>		<i>Alapszöveg (Szerző)</i>	<i>Iskola</i>	<i>Javadalmazás</i>
Logica maior*		Arisztotelész	Skotista	Mindenszentek
Logica maior *		Arisztotelész	Tomista	Fejedelem (20 gl.)
Fizika**		Arisztotelész	Skotista	Mindenszentek ⁺
Fizika**		Arisztotelész	Tomista	Fejedelem (20 gl.)
Logica minor*		Petrus Hispanus	Skotista	Mindenszentek
Logica minor *		Petrus Hispanus	Tomista	Mindenszentek ⁺
Etika**		Arisztotelész	Skolasztikus	Ágostonosok
Metafizika**		Arisztotelész	Skolasztikus	Egyetem (20 gl.)
Asztronómia**/ Matematika**		Sacrobosco et al.	Skolasztikus	Fejedelem (20 gl.)
Grammatika*		Sulpitius	Humanista	Fejedelem (20 gl.)
Latin költészet] <i>B. Vach oktatja</i>	Latin klasszikusok	Humanista] Fejedelem (40 gl.) ^o
Retorika		Latin klasszikusok	Humanista	

* BA-diploma előfeltétele

+ Valamint évi 20 gulden kiegészítés a fejedelmi kincstárból

** MA-diploma előfeltétele

^o Egyetemi kiegészítő javadalmazással együtt

A felsőbb karokon hasonló volt a helyzet (UBW 1. köt. 77, 57. sz.). Elvileg a teológia vezette az egyetemi karok hierarchiáját. Wittenbergben 1516-ban három rendes professzor működött ezen a fakultáson,⁹ mindhárom egyházi (rendi) javadalmazásban részesültek. Ahogy már említettem, az ágostonosok adták a biblikus professzort, míg a Mindenszentek Alapítvány két skolasztikus professzort állított ki. (Az egyetem korai éveiben egy ferences teológiaprofesszor is működött a karon.) Magát a biblikus teológiai státuszt nem kell a reformáció előhírnökének tekintenünk. Ez a professzúra a késő középkori oktatási rend része volt, és nem változtatott a kar skolasztikus orientációján. Nincs adatunk arról, hogy a teológiai reformgondolkodás Luthert megelőzően megjelent volna a karon (Brecht 1985–1993, 1. köt. 120–121; vö. Scheible 1996, 126).

A karok közötti tényleges vezető szerep a jogi fakultásé volt. Itt találjuk a legtöbb – összesen hét-nyolc – professzort, de a felsőbb karok között a legtöbb változás is ezt a kart éri majd

A karok közötti tényleges vezető szerep a jogi fakultásé volt.

⁹ Scheible (1996, 126) szerint 1516/1517-ben még egy ágostonos, Johannes Herrgott is tanított a teológiai karon, aki abban az évben dékán is volt, de az évi előadásának nincs nyoma, és egyébként Scheible is következetesen három teológiaprofesszorról beszél.

a következő évtizedekben. A kánonjog felől a római jog felé való fokozatos eltolódás már a reformáció kezdete előtt megfigyelhető, és ebben Bölcs Frigyes szempontjainak érvényesülését ismerhetjük fel. A fejedelem elsőrendű célja a tartományi kormányzat számára nélkülözhetetlen felkészült hivatalnokok képzése volt, amit jól mutat mind a jogi kar kiemelt szerepe, mind pedig a római jog térnyerése. Az itt működő oktatók javadalmazása lényegesen – akár nyolcszorosan is – meghaladta a bölcsészkar magisztereinek fizetését. A jogászok ekkor egyértelműen az egyetem anyagilag legjobban megbecsült oktatói voltak. Míg 1507-ben a kar nyolc tanára közül hat kánonjogász volt, a következő évben a statútumok már sokkal kiegyensúlyozottabb arányt írtak elő. 1516-ra pedig ténylegesen is megfordult az egyensúly, és immár a római jogászok kerültek – egyelőre szerény – többségbe. A jogi kar kiemelkedő szerepét jól mutatja az orvosi karral való összehasonlítás, ahol mindössze két oktatói állásról volt szó, és ekkoriban (1516) ezek közül is csak az egyik volt betöltve, ráadásul ennek javadalmazása a vezető jogászok jövedelmének felét sem érte el (2. táblázat). Ez önmagában nem wittenbergi sajátosság. Az orvosi kar háttérbe szorulása a joggal és teológiával szemben jellemző az egyetemek korai évszázadaiban.

2. táblázat *Rendes oktatói állások száma a felsőbb karokon (1507–1516)*

<i>Kar (terület)</i>	<i>1507</i>	<i>1508*</i>	<i>1516</i>	<i>Javadalmazás (1516)</i>
Teológiai	4	5	3	Mindszentesek (2) és ágostonosok (1)
Jogi (római jog)	2	3	4	Fejedelem (80–160 gl.)
Jogi (kánonjog)	6	4	3	Mindszentesek
Orvosi	1	2	1	Fejedelem (70 gl.)

* Statútumok szerint (terv)

Wittenberg 1516-ban tehát egy tipikus késő középkori egyetem képét mutatja. Érezhető a választófejedelmi befolyás meghatározó szerepe; az egyetem vonzereje kevéssel terjed túl

a tartomány határain, ráadásul jövedelmének nagyobbik felét még mindig egyházi forrásból fedezi, bár finanszírozásában a fejedelmi kincstár szerepe sem elhanyagolható. Az iskola szellemiségében – különösen a tanrendben és

Wittenberg 1516-ban tehát egy tipikus késő középkori egyetem képét mutatja.

a vizsgakövetelményekben – kifejezetten hagyományos szemléletű, noha órakinálátában a humanizmus egyértelműen jelen van, és ennek bővítését egyre hangosabban követelik.

Ez tehát alaptémánk egyik pólusa, a kultúra. Ennek további vizsgálata előtt álljunk meg egy percre, és vegyük szemügyre a másik pólust, a reformációt is!

Luther Arisztotelész-kritikája a reformáció elején

Luther az 1510-es évek elejétől kezdve véglegesen Wittenbergbe került, hamarosan megkapta professzori kinevezését, és megkezdte egyetemi tanári működését. Ebben a minőségében – különösen az évtized utolsó éveiben – az oktatási reformokért is aktívan tevékenykedett,¹⁰ aminek levelezésében is számos nyomát találjuk.

Luther egyik legmarkánsabb célkitűzése Arisztotelész száműzése az egyetemi oktatásból. „Semmi sem hevíti úgy szívemet, mint az a vágy, hogy Aristotelést, ezt a színészt, aki görög maszkiával az egyházat oly alaposan tévútra vezette, leleplezzem és az egész világ előtt pellen-gérre állítsam” (LVM 7. köt. 59, 34. sz., Csepregi Zoltán ford.) – írja Johannes Langnak Erfurtba 1517. február 8-án egy levélben, amelyben azt fájjalja, „hogya látn[ia] kell: a legjobb képességű, hasznos tudományokra termett testvérek ezekben a[z] arisztotelészi és skolasztikus] komédiákban élnek le életüket és herdálják el fáradságukat, az egyetemek pedig nem szűnnek meg a jó könyveket máglyára ítélni” (7. 60). Néhány hónappal később már a reformok sikeréről számol be: „A mi teológiánk és Szent Ágoston nagyszerűen halad előre és Isten segítségével uralkodik a mi egyetemünkön. Aristotelész lassankint letűnik, halad hamarosan bekövetkező végső bukása felé. A szentenciákról tartott előadások szerfelett undort keltenek, és senki sem számíthat hallgatóságra, ha nem ezt a teológiát adja elő, ti. a Szentírásét vagy Szent Ágostonét vagy más tekintélyes egyházi tudósét. (LVM 7. köt. 62, 41. sz.; Johannes Langnak, 1517. május 18., Csepregi Zoltán ford.)

Luther egyik legmarkánsabb célkitűzése Arisztotelész száműzése az egyetemi oktatásból.

A későbbi adatok fényében óvatosan kell kezelnünk ezt a szakaszt (Scheible 1996, 125–126). Ekkor még inkább programnak, mint a cél eléréséről szóló beszámolóknak kell tekintennünk, hiszen a következő tavaszon Luther még mindig csak tervként beszél a reformokról, amikor Georg Spalatinnak, Bölcs Frigyes titkárának megküld egy feljegyzést tanártársaival tartott megbeszélésükről, amelyen elképzeléseiket vázolták: „Bár ha meg lehetne így szervezni a tanulmányokat, Te jó Isten! Mekkora dicsőség volna ez nekünk, a fejedelemnek, a teológiának, sőt megfelelő alkalom kínálkozna minden egyetem reformjára” (LVM 7. köt. 76, 63. sz.; 1518. március 18., Csepregi Zoltán ford.).

A következő hetekben Luther tele van várakozással az egyetemi reform sikerével kapcsolatban,¹¹ és a heidelbergi disputáció alkalmával olyan lelkesen számol be rendtársainak a wittenbergi fejleményekről, hogy ők már mint kész tényt adják tovább a reform hírét (Scheible 1996, 128–129). Érdemi előrelépés azonban ezen a tavaszon sem történik, hiszen újabb fél év múlva az arisztotelészi etika-előadás fakultatívvá tételét még mindig csak hallgatói kérésként továbbítja Luther Spalatinnak, és ugyanebben a levélben a vizsgarend általános reformjának kérdését

10 Ez Luther professzori működésének olyan területe, amelyet Wiczán Dezső nem tárgyalt kiváló kismonográfiájában (1996, 1. kiadás 1930).

11 Vö. WA Br 1. köt. 155.41–46, 64. sz. (Johannes Langnak, 1518. március 21.). Lásd még LVM 7. köt. 77, 66. sz. (Johannes Staupitznak, 1518. március 31.) és 7. 80, 75. sz. (Georg Spalatinnak, 1518. május 15.).

ennél is óvatosabban veti fel.¹² A tél végén – immár kicsit türelmetlenebbül – sürgeti a tanrendi reform ügyét, szorgalmazva „azoknak az előadásoknak az eltörlésé[st], melyek feleslegesen rabolják az időt, [és] ezeknél jobb tárgyak bevezetésé[st].” Spalatint nyomatékosan kéri a téma napirenden tartására a fejedelemtől, „nehogy a balsors közbelépve szétzilálja ezt az oly üdvös szándékot.” (LVM 7. köt. 139, 144. sz.; 1519. február 7., Csepregi Zoltán ford.)

Az egyetemi reform ügye tehát lassan haladt előre, közben azonban nem enyhült Luther Arisztotelész-kritikája. A Spalatinhoz 1519. március 13-án írt levelében legalább olyan élesen fo-

galmaz, mint két évvel korábban Langnak: „... Aristotelés *Fizikája* teljesen haszontalan tárgy bármely korosztály számára. Az egész könyv nem más, mint semmiségekről való szócsavarás és légből kapott érvelés, mihaszna szónoki gya-

Az egyetemi reform ügye tehát lassan haladt előre.

korlat... Isten haragja akarta, hogy az emberi faj évszázadokon keresztül foglalkozzék ezekkel az értelmetlen csacsiságokkal. [...] Ugyanez áll metafizikájára és lélektanára is.” (LVM 7. köt. 144–145, 161. sz.; Stromp László ford.)

Ha lehet, még keményebb hangot üt meg, amikor *A német nemzet keresztyén nemességéhez* címzett nagy reformiratóban (1520) a széles nyilvánosság elé lép a felsőoktatás megújítását célzó javaslatával. „[A]z egyetemekre is ugyancsak ráférne az üdvös és alapos reformáció” – írja –, mivel itt „egyedül a vak pogány mester, Aristoteles uralkodik, még Krisztusnál is inkább: E részben hát tanácsolnám, hogy Aristoteles könyveit, a *Physikát*, *Metaphysikát*, *De animát*, *Ethikát*, szóval a miket eddig a legjobbaknak tartottak, teljesen mellőzzük, [...] hisz azokból semmit sem lehet tanulni[.] ...] Fáj lelkemnek, hogy az a kárhozott, nagyralátó, ravasz pogány hamis beszédeivel a legjobb keresztyének sokát félrevezette és elbolondította; bizony az Isten ver meg vele a mi bűneink miatt. Hisz ez a nyomorult ember, az ő legjobb, a lélekről szóló könyvében, azt tanítja, hogy a lélek a testtel együtt halandó; mégis sokan silány érveléssel a pártjára álltak, mintha bizony nem volna nekünk Szentírásunk, a melyben bőséges tanítás vagyon számunkra mindazon dolgokról, a mik-

„Az egyetemekre is ugyancsak ráférne az üdvös és alapos reformáció”.

ről Aristotelesnek még csak sejtelve sem vala; mégis ez a halott pogány győzött és az élő Isten könyveinek útjába állt és azokat csaknem kiszorította, úgy, hogy e nyomorúságra gondolva, nem hihetünk mást, mint hogy a tanulmányozást a gonosz lélek hozta be. Hasonlóképp erkölcsstani könyvében minden más könyvnél gonoszabbul egyenesen megcsúfolja az Isten kegyelmét és az erényt, pedig e könyvét is a legjobbak közé számítják. Ő csak el minden keresztyéntől, pokolba az ily könyvekkel!” (LMM 2. köt. 94–95, Masznyik Endre ford.)

Luther Arisztotelészről alkotott véleményét és vele kapcsolatos elképzeléseit illetően aligha hagy kétséget ez a szakasz. Általánosabban: reformáció és kultúra teljes konfrontációját láthatjuk ezekben az idézetekben. Ez a fajta kemény elutasítás jellemző ugyan az első időszakra,

¹² LVM 7. köt. 83–84, 90. sz. (1518. szeptember 2.).

hosszabb távon mégsem ez vált a mértékadó reformátori paradigmává, amiben Luther mellett Melanchthonnak is meghatározó szerepe volt.

Melanchthon arisztotelészi programja

A Németország tanítómestereként tisztelt Melanchthon a XVI. század egyik legjelentősebb arisztotelianus gondolkodója és reformátora. Ez a kettősség egyszerre előlegezi meg a lutheri reformáció és az arisztotelészi kultúra feszültségének feloldását és – rövid távon – élezi ki a paradoxonukat.

A fiatal Melanchthon 1518 tavaszán egy új Arisztotelész-kiadás programját hirdeti meg,¹³ és pár hónappal később wittenbergi székfoglaló beszédében „az eredeti és őszinte Arisztotelész”-hez gratulál a diákoknak (2003a, 27). A megelőző évek egyetemi előadásanyagából 1529-ben kommentárt jelentet meg a *Nikomachoszi etikához* (VD16 ZV 10667), majd a következő évben Arisztotelész *Politikájához* (VD16 M 2737). Egy évtizeddel később a *De animához* írt kommentárt, amelyet 1553-ban átdolgozott. A könyv hatalmas siker lett, a XVI. század végéig több tucat kiadást ért meg, és legalább öt – evangélikus – kommentár készült hozzá: figyelemre méltó teljesítmény egy műtől, amely maga is kommentár (vö. Ittész 2013, különösen is 48–51, 66–67). Közben 1549-ben a *Fizikához* is írt kommentárt (VD16 M 3469), amely szintén komoly sikertörténété vált, és legalább tizennyolc utánnomást ért meg. A Luther által kárhozottatott művek közül tehát a *Metafizikán* kívül mindhez írt magyarázatokat Melanchthon. Nyomtatásban kiadott művei mellett Arisztotelészről két ünnepi beszédben is megemlékezett a wittenbergi egyetem polgárai előtt 1537-ben és 1544-ben.¹⁴

A Luther által kárhozottatott művek közül tehát a Metafizikán kívül mindhez írt magyarázatokat Melanchthon.

Luther éles kritikája egyfelől, Melanchthon elkötelezett arisztotelészi programja másfelől: a reformáció és kultúra viszonyának elemzésekor nem kerülhetjük meg ezt a paradoxont. Annak jelzésére, hogy a reformátori programok közti feszültség felismerése nem új keletű, álljon itt néhány kiragadott egyháztörténeti példa.¹⁵ *Pártatlan egyház- és eretnektörténetében* (1699) Gottfried Arnold azzal vádolja Melanchthont, hogy a hátsó ajtón keresztül visszahozta a skolasztiikát és az arisztotelészi filozófiát a teológiába, alighogy Luther a bejáraton kiűzte őket.¹⁶ A pietista Friedrich Wilhelm Zierold szerint Melanchthon „ravasz arisztotelianus dialektikus, aki Isten titkait az értelemmel akarta felmérni és megragadni” (idézi Wallmann 1980, 207). Melanchthon születésének 450. évfordulóján tartott emlékbeszédében Wiczián Dezső ilyen kritikai megállapításokkal árnyalta méltatását: „Melanchthonban felelevenedett a humanista; iskolás [skolaszti-

13 MBW T1. köt. 64–65 17. sz.

14 *Oratio de vita Aristotelis* (CR 11. köt. 342–349) és *Oratio de Aristotele* (CR 11. köt. 647–658).

15 Melanchthon recepciótörténetéhez részletesebben lásd korábbi tanulmányomat: Ittész 2010.

16 „Melanchthon allen diesen greuel [die universitäten und schul-theologie, Aristotelische philosophie und andere teuffels-brut des Antichrists] durch die hinterthür herein gebracht, da jenere sie kaum forne ausgetrieben” (Arnold 1967, [2. köt.] 554 = 2.16.9.9).

kus] professzorrá vált, aki az értelmet, a filozófiát újra szóhoz engedte a teológiában” (1947, 7). A lutheri és melanchthoni megközelítés kettősségének fényében tehát az volt az egyháztörténet-írás egyik sokszor megfogalmazott válasza a reformáció és a kultúra viszonyának kérdésére, hogy Melanchthon kompromittálta Luther reformatori tanítását, és hibázott, amikor nem osztotta az utóbbi teljes elutasítását az arisztotelészi filozófia iránt.

Azt gondolom, nem feltétlenül kell elfogadnunk ezt az álláspontot, és létezhet a paradoxonnak másféle feloldása is. Ehhez első lépésben a következő megfontolások adhatnak iránymutatást. Melanchthon évtizedeken keresztül működött arisztotelianusként Wittenbergben – Luther

szeme előtt és munkatársaként. Arisztotelész-kommentárjai is rendre ott jelentek meg, ünnepi beszédeit is ott mondta el, és Luther – aki az 1520-as évek végétől 1546-ban bekövet-

Létezhet a paradoxonnak másféle feloldása is.

kezett haláláig közel két évtizeden keresztül tanúja volt mindennek – nem akadályozta meg kollégáját programja megvalósításában. Ez a reformatori visszafogottság mindenképpen elgondolkodtató.

Másodszor Luther antiarisztotelianizmusa sokkal összetettebb, mint azt az idézett szakaszok sugallják. Egyetlen példa: a fenti utolsó idézet *A német nemzet keresztyén nemességéhez* így folytatódik: „Abba szívesen beleegyezném, hogy Aristoteles könyveit a Logikáról, Rethorikáról, Poetikáról megtartsuk, vagy más, rövidebb alakba öntve hasznosan olvassuk az ifjakkal, az ékesszólásban és igehirdetésben való gyakorlás végett” (LMM 2. köt. 95, Masznyik Endre ford.) – vagyis még a legnagyobb kirohanás sem egészen elvakult; Luther még ekkor is lát valamilyen korlátozott értéket Arisztotelészben. A témának egyébként komoly szakirodalma van (pl. Nietzsche 1883, Ebeling 1982, Dieter 2001), amely összességében árnyalt képet rajzol a reformátor viszonyáról a filozófushoz, amelyben az elutasítás sötét tónusai mellett sokkal világosabb színek is megjelennek. Ennek részletesebb tárgyalására itt azonban nincs lehetőségem.

A harmadik szempontot a történeti kronológia adja. Melanchthon 1518-ban érkezett Wittenbergbe, de csak az 1520-as évek végén jelent meg első Arisztotelész-kommentárja. A közbeeső évtized kulcsfontosságú az általunk vizsgált történet szempontjából: a továbbiakban ezt kell közelebbről szemügyre vennünk. (folytatjuk)